

Rövşən Əsgərov⁹¹
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLİ BAĞLAMA

Türk dillərində feili bağlamaların elmi tədqiqinə XIX əsrin birinci yarısında ilk dəfə Mirzə Kazım bəy başlamışdır [11]. Bu kateqoriyanı M.Əfşar da müəyyən qədər araşdırmışdır. Onun “Fənni-sərfü nəhvi-türki” əsərində feili bağlamanın on iki növündən bəhs edilmişdir [5]. Müxtəlif illərdə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitablarında da feili bağlamalara geniş yer verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə feili bağlama formaları və onları əmələ gətirən şəkilçilər fərqli şəkildə izah edilmişdir. Azərbaycan dili qrammatikasının 1951-ci il nəşrində feili bağlamanın on iki şəkli əlaməti verilmiş, burada -malıykən, -asıykən, -dansa formaları da feili bağlama hesab edilmişdir [2].

Akademik N.K.Dmitriyev feili bağlamaları feilin şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişməyən forması kimi tədqiq etmişdir. Onun mövqeyinə görə, feili sifətlə ifadə olunan hərəkət təyinedici feil, feili bağlama ilə ifadə olunan hərəkət isə feildən yaranan zərfdır [6, s.185]. H.Mirzəzadə isə hesab edir ki, feili bağlama zaman, şəxs və kəmiyyətə feilə tabedir [4, s.281]. S.M.Cəfərovun elmi baxışlarına əsasən, feili bağlamalar qoşulduğu və tabe olduğu əsas feilə yanaşarkən və onunla eyni vaxtda, ya da başqa vaxtda baş vermiş hərəkət, hal və zaman bildirir [3, s. 82]. V.M.Nasilov feili bağlamaları feilin qeyri-şəxslı forması kimi təqdim edir/ [1, s. 163].

A.M.Şerbak -a² şəkilçisini gələcək zaman, N.K.Dmitriyev -ib⁴ şəkilçisini keçmiş zaman, -alı² şəkilçisini isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır [1, s. 164]. Amma A.N.Kononov haqlı olaraq göstərmişdir ki, feili bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyildir. Feili bağlamalar ancaq formalara görə təsnif edilməlidir. [7, 97].

V.V.Vinoqradov feili bağlama ilə zərf arasındakı bəzi oxşarlıqlara əsaslanmaqla belə bir mülahizəyə gəlmiş, amma bu mülahizə dəstək qazanmamışdır [1, s. 163]. Ümumən isə türkoloji dilçilikdə feilin dəyişməyən forması, təsriflənməyən forması, şəxssiz forması, feil ortamı və s. bu kimi terminlərlə adı keçən feili bağlamalar Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi baxımından yetərinə araşdırılmamış, bu feil formasının keçdiyi inkişaf yolu kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Yeni nəsil türkoloqlardan Aynel Məşədiyeva haqlı olaraq feili bağlama formalarının bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməli olduğunu qeyd edir. [8, s. 18].

Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlama əmələ gətirən şəkilçilərə nəzər salaq:

-ib⁴, -ip⁴. Türk dillərində, o cümlədən Oğuz qrupu türk dillərində hərəkəti tərzinə, zamanına və s. görə tamamlayan konkret feili bağlama şəkilçilərindən ən geniş işlənmə dairəsinə malik olanı -ib⁴ (-ip⁴) şəkilçisidir. Bu şəkilçi yalnız yalın və çuvaş dillərində işlənmir.

Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feili bağlamanın paralel hərəkətə aid olduğunu görürük. Görüşüb *ordan-burdan söhbətləşirdilər (Azərbaycan)*. *Oturub gevezelik ediyordu (Türk)*. Oğuz qrupu türk dillərindən Türkmən dilində -ip⁴ şəkilçisi bəzən əlavə olaraq -jik/jik şəkilçisini də qəbul edir. Bu zaman həmin şəkilçi feili bağlamaya kiçiltmə-əzizləmə mənası verir. Məsələn: *alıpjik - git*.

Orxon-Yenisey kitabələrində də -ip⁴ şəkilçisi geniş işlənməmişdir. Qeyd edək ki, Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi abidələrində -ip⁴ şəkilçisindən başqa, onun -yıp/yip, -iban⁴ variantlarından istifadə edilir. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında -iban⁴ şəkilçisi bir element kimi nəzərə çarpır: *Bir yanda bəzirganlar gəlibəni qara Dərbənd ağzına qonmuşlardı. Ağ-boz atlar binübəni yortuşdılar.* “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa bu şəkilçidən qədim zamanlardan bəri canlı danışiq dilində və klassik şairlərin əsərlərində istifadə edilmişdir. Məsələn: *Yanına gəlibəni rəvani, Söylədi ona sözü nəhani (Xətai), Darü-dünyanı könül cəhd edübən tərək edə gör, Xabi-qəflətdə ikən özünü didar eylə. Ey cigər zəxmi, ağız açma xədəngin görübən. Yetənə raz-nəhanım yetər izhar eylə (Füzuli). Görüşübən eyləmədik xoşşəfa, Keçən halı soruşmadıq, ayrıldıq (Vaqif), Xergiz aman bilen bile bolmanlar, oynayıp, qülüben bile iymenler (Məhdimqulu), Bahadır oluban meydana gəldim (Eşrefoğlu).*

-ip⁴ şəkilçisinə Qaqauz dilində də rast gəlinir. Bu dildə həmin şəkilçi vasitəsilə düzələn feili bağlamalardakı hərəkət digər bir hərəkətə təsir edir. Məsələn: *Yatıp yuvarlaner*. Bəzən isə həmin dildə, o cümlədən türk dilində bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamaların -da, -ta elementləri ilə işləndiyini görürük:

Aalaip ta annadıym

Annadım ta soyleyem

Türkmən dilində də -ip⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzələn feili bağlamalardan müxtəlif məqamlarda, o cümlədən hərəkətin məqsədinin, tərzinin və s. bildirilməsi məqsədilə geniş istifadə olunur: *Aqzını jövveri qorub yanı dukana qəlmişəm. Baltanı keturub burxanların uluğunun eqni uza koydı.*

-arak². Sonu samitlə bitən feil köklərinə ahəng qanununa uyğun olaraq artırılan -arak/-erek, sonu saitlə bitən feil köklərinə artırılan (y)-arak, (y)-erek şəkilçiləri də Oğuz qrupu türk dillərində ən çox təsadüf edilən feili bağlama şəkilçilərindəndir. Məsələn, *söylenerek, güldürerek, okumarak. İnsan dünyaya ağlayarkən gelir, ağlayarak gider (Türk). Külək ağacların budağını yelləderək yarpaqları yerə töküdü (Azərbaycan).*

Müasir Oğuz qrupu türk dillərində -arak⁴ feili bağlama şəkilçisi bu mənaları əmələ gətirir:

a) əsas xəbərdə ifadə olunan hərəkətlə eyni vaxtda baş verən hərəkəti bildirir:

Məsələn: *Yusif içinde hafif bir ürpeme duyarak sordu (Türk).*

b) Həmcins halları ifadə edir: *Kız bahçede çocuklarla oynuyarak, dans ederek, şarkı okuyarak eğleniyordu (Türk).*

⁹¹ *Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı*

c) Xəbərdəki əsas hərəkətdən əvvəl işlənən hərəkəti bildirir:

Melek cüzdani masanın üzerinden götürərək çantasına koydu (Türk).

Onu da qeyd edək ki, iki eynicinsli vəziyyətin ifadə olunduğu cümlələrdə əksər hallarda birinci -ib⁴, daha sonra isə -arak² şəkilçisi gəlir. Məsələn: *Qalxıb geyinərək küçəyə çıxdım (Azərbaycan).*

Müasir qaqaüz dilində bu şəkilçi ilə düzələn feili bağlamaların bir növ köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirən feillərlə işlənməsi hallarını müşahidə edirik. Bu halda feili bağlamalar hərəkətin tərzini ifadə edir: *Kaçarak giderim.* Məsələn: *İnsan kırda işleer, türkü çalarak.* Qaqaüz dilində -arak² şəkilçisinin əlavə -jik⁴ şəkilçisi qəbul etməsi halına da təsadüf edilir. Məsələn: *kaçarjık.*

-madan². Bu feili bağlama şəkilçisi də Oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk, qaqaüz və kırım tatarlarının dilində geniş işlənir. Şəkilçi qədim türk dillərində -matı/-məti variantında da istifadə edilmişdir. Müasir Oğuz qrupu türk dillərində -madan² şəkilçisi bu funksiyaları yerinə yetirir: a) Hərəkətin həmcins tərzini bildirir: *...Bu Marsilya kızına sevmədiği en romantik şekilde görmeden, bilmeden, anlamadan öğretivermişti (Türk).* b) Zamanın vəziyyətini göstərir: *Biz tələbə olanda səhərlər gün çıxmadan qalxardıq (Azərbaycan), Yapamıyjam sormadan (Qaqaüz)*

-a;-e. Oğuz qrupu türk dillərində geniş işlənmə tezliyinə malik olan bu şəkilçiyə hətta Orxon-Yenisey abidələrində də təsadüf etmək mümkündür: *Üç oquz susi basa kaldı.* Müasir oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçi ilə yaranan feili bağlamalara nümunələrlə nəzər salaq: *O yenə gülə-gülə Nərgizi təriflədi (Azərbaycan), Etrafına bakana bakana yürüməyə başladı (Türk). Bakana-bakana, düşə-kalka (Qaqaüz), saqa-saqa, doya, qöre-bile (Türkmən).*

-dikca⁴; -tikca⁴. Bu da Oğuz qrupu türk dillərində ən çox yayılmış feili bağlama şəkilçilərindəndir: *Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet (Türk). Ətrafda göz işlədikə uzanan yaşıl tarlalar görünürdü (Azərbaycan), Urdıkca beyidü (Türkmən) və s.*

-ikən/kən. Oğuz qrupu türk dillərindəki feili bağlama şəkilçilərindən biridir. *Müzik dinlerken insan farkında olmadan daha çok çalışır. Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden, Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden. Avcı kuşu uçarken vurdu. Araba durunca dışarıya fırladım (Türk). Biz yox ikən vəhdətə eylədi iqrar eşq (Azərbaycan), Oturmuşkan dizbediz doyamadım yüzüme (Qaqaüz).*

-casına; -cesinə. Bu feili bağlama şəkilçisinə türk dilində daha çox təsadüf edilir. -ken şəkilçisi kimi bu da zaman şəkilçisindən sonra artırılır:

Seni öyle sevdim ölürcesine

Tanrının yazdığı siircesine.

İçimden geçeni bilircesine.

Yalnız benim için bak yeşil-yeşil

-mca⁴. Bu şəkilçi də Oğuz qrupu türk dillərində kifayət qədər geniş yayılmış feili bağlama formalarından biridir: *İki gönül bir olunca samanlık seyran olur (Türk).* Türk dilində bu feili bağlamanın ifadə etdiyi üslub çalarları Azərbaycan dilində həm -an//ən kimi, həm də -diyi zaman tərkibləri ilə verilə bilər. *Orhan gelince beni görsün (Türk). -Orxan gələn kimi mənə baş çəksin (Azərbaycan). Beni görünce şaşırıldı (Türk). -Məni görən kimi təəcübləndi. Məni gördüyü zaman çaşıb qaldı (Azərbaycan).*

-al²; -qal² (-alu²; -galu²). Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlamaların yaradılması üçün geniş istifadə edilən formalardan biri də məhz bu şəkilçidir. Nümunələrə diqqət edək: *Ben mektubunuzu alalı iki hafta oldu.*

Türkmən dilində bu şəkilçinin də əlavə elementlər qəbul etməsi hallarına rast gəlmək olar: *qelelim, qideliniz, sen qidelin bəri men senden bir xat xem almadım.* Bu şəkilçi Azərbaycan və türk dillərində də kifayət qədər geniş işlənir: *Nərmin kəndə gələli onu heç kim danışdırmadı (Azərbaycan), Buralara ayak basmayalı tam beş yıl olmuştu (Türk).*

-ar, -maz; -er, -mez; -ır, -maz; -ir, -mez; -ur, -maz; -ür, -mez. Bu feili bağlama formaları da Azərbaycan və türk dillərində geniş yayılmışdır.

Oğlan içəri girər-girməz aşağıda səs eşidildi. Yazını bitirər-bitirməz onu müzakirəyə çağırdılar (Azərbaycan). Zil çalar çalmaz dersaneye koştı. Oturur oturmaz yazıya başladı. (Türk).

-anda². İş, hal və hərəkətin konkret zamanda həyata keçirildiyini əks etdirən bu feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dili üçün daha çox xarakterikdir. -anda//-əndə feili bağlama şəkilçisi -an//-ən feilin sifət əlaməti və -da//-də yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Dilimizdəki -dıqda; -dikdə; -duqda; -dükdə feili bağlama şəkilçisi də türk dilində tək işlənmir. Yalnız müxtəlif sözlərlə (qoşma, ədat və s.) birlikdə, ya da mənsubiyyət şəkilçiləri ilə müştərək işlənərək feili bağlama funksiyasını yerinə yetirir: *Sən gələndə saat beş idi (Azərbaycan). Sen geldiğinde saat beşti (Türk). Mühəribə qurtaranda neçə yaşın var idi? (Azərbaycan) Savaş bittiğinde kaç yaşındaydın? (Türk).*

Bütün bu qeydlərdən də göründüyü kimi, türk dillərinin, o cümlədən Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün feili bağlamalar və onların cümlədə yaratdıqları tərkiblər çox zəngin material verir. Çünki feili bağlamalar da özünün semantik və sintaktik funksiyalarına görə dilin əsas identiklik göstəricilərindən sayılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aydınqızı A. Qədim türk yazılı abidələrində feili bağlamaların quruluşu və tərkibləri. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, B., 2005, s. 163-165
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951
3. Cəfərov S.M. Oğuz abidələrində feili bağlamalar. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. B., 1984, s. 82-86
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962
5. M.Əfşar. «Fənni-sərfi nəhvi-türki», Bakı, "Elm və təhsil" 2015
6. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948

7. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–XI вв. Л., 1980
8. Мешадиева А.А. Система деепричастных форм глагола в тюркских языках. Б. 2016
9. Татарская грамматика. БШТ. Морфология. Казань, 1997
10. Насилов В.М. Язык тюркских памятников Уйгурского письма XBI–XV вв. М., 1974
11. Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань: Университетская типография, 1839, 528 с.

Açar sözlər: *feil, feili bağlama, morfolojiya, zərif*

Ключевые слова: *глагол, деепричастие, морфология, наречие*

Key-words: *verb, verb conjugation, morphology, adverb*

Xülasə

Məqalə Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlamalara həsr edilmişdir. Burada türk dillərində feili bağlamaların əsas əlamətlərinə diqqət yönəlmişdir. Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlama yaradan şəkilçilər haqqında söhbət açılmışdır. Bu qrupa daxil olan dillər arasında müqayisələr aparılmışdır. Məqalədə irəli sürülən fikirlər Azərbaycan, Türk, Türkmən, Qaqauz və Kırım tatarlarının dillərindən götürülən faktlarla izah edilmişdir.

Summary

The article is devoted to verb conjugations in the Oghuz group Turkish languages. The attention is given to the main features of verb conjugations in Turkish languages. The article is about the suffixes that create verb conjugations in the Oghuz group Turkish languages. Comparisons are made between the languages included in this group. Ideas expressed in the article are explained by the facts from the languages of Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Gagauz and Crimean Tatars.

Резюме

Статья посвящена теме деепричастий в огузской группе тюркских языков. Основное внимание уделено главным особенностям деепричастий в тюркских языках. А также здесь говорится о суффиксах, образующих деепричастия в огузской группе тюркских языков. Провели сравнительную характеристику среди языков, входящих в эту группу. В данной статье примеры и сравнения взяты из азербайджанского, турецкого, туркменского, гагаузского языков и языков крымских татаров.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova